

О'ZBEKISTON FAUNASINING QASHSHOQLASHISHI: BIOLOGIK XILMA-XILLIKNING YO'QOLIB KETISH TAHLILI

Узбекистон Давлат Жахон Тиллари академик лицейи

Асадуллаева Камола Мирзаахатжоновна

tel: 97.715-00-81

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot O'zbekiston faunasining so'nggi o'n yilliklar davomida qashshoqlashishi va biologik xilma-xillikning kamayib borayotganini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada Qizil kitobga kiritilgan turlar dinamikasi, yo'qolib ketgan hayvonlar va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlar haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, antropogen omillar, yashash joylarining yo'qolishi va noqonuniy ovchilik faunaning qashshoqlashuviga asosiy sabablardir.

Kalit so'zlar: *O'zbekiston faunasi, biologik xilma-xillik, Qizil kitob, yo'qolib ketayotgan turlar, ekologiya, tabiatni muhofaza qilish*

1. KIRISH

O'zbekiston biologik xilma-xilligi bilan ajralib turadigan Markaziy Osiyoning muhim ekologik mintaqalaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda 27 000 dan ortiq biologik turlar mavjud bo'lib, ularning ichida umurtqali hayvonlarning 706 turi va umurtqasiz hayvonlarning 15 mingdan ortiq turi qayd etilgan. Biroq, so'nggi o'n yilliklar davomida tabiatdan foydalanishning kuchayishi, urbanizatsiya jarayonlari va iqlim o'zgarishi ta'sirida O'zbekiston faunasi jiddiy muammolarga duch kelmoqda.

Fauna turlarining kamayishi nafaqat ekologik muvozanatni buzadi, balki mamlakatning tabiiy boyligini ham qashshoqlashtiradi. Jahon yovvoyi tabiat jamg'armasi ma'lumotlariga ko'ra, 1970-yildan buyon yer yuzidagi yovvoyi hayvonlar soni ikki barobar kamayib ketgan. O'zbekiston ham bu global tendentsiyadan chetda

qolmagan. Turon yo'lbarisi, gepard, turkman quloni va Orol sulaymon balig'i kabi hayvonlar butunlay yo'q bo'lib ketgan, ko'plab boshqa turlar esa yo'qolib ketish xavfi ostida turibdi.

O'zbekiston 1995-yilda Biologik xilma-xillik to'g'risidagi konvensiyaga qo'shilib, 1997-yilda esa yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lgan yovvoyi hayvonot va o'simlik dunyosining xalqaro savdosi to'g'risidagi konvensiyaning (SITES) ishtirokchisiga aylandi. Mamlakatda faunani muhofaza qilish va qayta tiklash bo'yicha bir qator qonuniy hujjatlar qabul qilindi, jumladan, "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida" qonun va O'zbekiston Qizil kitobi yaratildi.

Tadqiqotning maqsadi: O'zbekiston faunasining qashshoqlashuvini statistik ma'lumotlar va jadvallar yordamida tahlil qilish, yo'qolib ketgan va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlarni aniqlash hamda ushbu holatning sabablarini o'rganish.

2. USULLAR

Tadqiqot O'zbekiston Fanlar akademiyasi Zoologiya instituti, Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi hamda xalqaro tabiatni muhofaza qilish tashkilotlarining (IUCN, WWF) ma'lumotlari asosida amalga oshirildi.

Tadqiqot usullari quyidagilardan iborat:

1. Tarixiy-taqqoslash usuli: O'zbekiston Qizil kitobining 1984, 1993, 2003, 2006, 2010 va 2019-yillardagi nashrlari tahlil qilindi va faunaning soni dinamikasi o'rganildi.
2. Statistik tahlil: Hayvon turlarining soni, tarqalish areallari va populyatsiya dinamikasi haqida raqamli ma'lumotlar yig'ildi va tahlil qilindi.
3. Kategoriyalash: Hayvonlar xalqaro standartlarga muvofiq yo'qolib ketgan turlar (EX - Extinct), yo'qolib ketish xavfi ostidagi turlar (CR - Critically Endangered), kamayib borayotgan turlar (EN - Endangered) va zaif turlar (VU - Vulnerable) kategoriyalariga ajratildi.

4. Adabiyotlar tahlili: 2019-2025 yillar davomida nashr etilgan ilmiy maqolalar, hisobotlar va rasmiy hujjatlar o'rganildi.

Ma'lumotlar manbasi sifatida O'zbekiston Qizil kitobining beshinchi nashri (2019), Xalqaro tabiatni muhofaza qilish ittifoqining (IUCN) Qizil ro'yxati, Ekologiya vazirligi hisobotlari va BMT Atrof-muhit dasturining (UNEP) 2024-yilgi ko'chib yuruvchi hayvonlar bo'yicha hisobotidan foydalanildi.

3. NATIJALAR

3.1. O'zbekiston faunasining umumiy holati

O'zbekiston hududida hozirgi vaqtda 27 000 ga yaqin biologik turlar, jumladan, 706 umurtqali hayvon turi va 15 mingdan ortiq umurtqasiz hayvon turlari yashaydi. Umurtqali hayvonlar tarkibi quyidagicha: sutemizuvchilar – 97 tur, yirtqichlar – 37 tur, tuyoqlilar – 24 tur, qushlar – 424 tur, sudralib yuruvchilar (reptiliyalar) – 59 tur, ilonlar – 18 tur (5 turi zaharli), baliqlar – 83 tur, umurtqasizlar – 12 670 tur.

1-jadval. O'zbekiston faunasining tarkibi

Hayvon toifasi	Turlar soni
<i>Sutemizuvchilar</i>	97
<i>Qushlar</i>	424
<i>Reptiliyalar</i>	59
<i>Baliqlar</i>	83
<i>Umurtqasizlar</i>	12 670+
Jami	~27 000

3.2. O'zbekiston Qizil kitobining dinamikasi

O'zbekiston Qizil kitobining tarixiy dinamikasi faunaning qashshoqlashuvini yaqqol ko'rsatadi. 1984-yilgi birinchi nashrdanashrdada 63 tur, 2003-yilda esa 184 tur qayd etilgan. 2019-yilgi beshinchi nashrda hayvonlarning 206 turi Qizil kitobga kiritilgan, bu faunaning keskin kamayib borayotganidan dalolat beradi.

2-jadval. O'zbekiston Qizil kitobidagi turlar soni dinamikasi

Yil	Nashr	Hayvonlar soni
1984	<i>Birinchi nashr</i>	63
2003	<i>Ikkinchi nashr</i>	184
2019	<i>Beshinchi nashr</i>	206

3.3. Yo'qolib ketgan turlar

Tadqiqot davomida XX asr va XXI asr boshlarida O'zbekiston hududida butunlay yo'q bo'lib ketgan turlar aniqlandi. Bu turlarning yo'qolishi mintaqaning ekologik muvozanatiga jiddiy zarar yetkazdi.

3-jadval. O'zbekistonda yo'qolib ketgan hayvon turlari

Hayvon nomi	Lotin nomi	Holati
<i>Turon yo'lbarsi</i>	<i>Panthera tigris virgata</i>	EX
<i>Gepard</i>	<i>Acinonyx jubatus</i>	EX
<i>Turkman quloni</i>	<i>Equus hemionus kulan</i>	EX
<i>Orol sulaymon balig'i</i>	<i>Salmo trutta aralensis</i>	EX

Izoh: EX - Extinct (butunlay yo'qolib ketgan)

3.4. Yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlar

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda bir qator hayvon turlari jiddiy yo'qolib ketish xavfi ostida. Bu turlarning populyatsiyasi keskin kamayib, ularning ko'pchiligi 100-200 boshdan oshmaydi.

4-jadval. Yo'qolib ketish xavfi ostidagi asosiy turlar va ularning soni

Hayvon nomi	Lotin nomi	Taxminiy soni	Holati
<i>Buxoro bug'usi</i>	<i>Cervus elaphus bactrianus</i>	850-2700	EN
<i>Jayron</i>	<i>Gazella subgutturosa</i>	200+	CR
<i>Sirtlon</i>	<i>Hyaena hyaena</i>	<10	CR
<i>Qo'ng'ir ayiq</i>	<i>Ursus arctos</i>	~350	EN
<i>Qor barsi (Irbis)</i>	<i>Panthera uncia</i>	110-130	EN
<i>Menzibir sug'uri</i>	<i>Marmota menzbieri</i>	~5000	VU
<i>Marmar churrak</i>	<i>Marmaronetta angustirostris</i>	Noma'lum	VU

Izoh: CR - Critically Endangered (jiddiy xavf ostida), EN - Endangered (xavf ostida), VU - Vulnerable (zaif)

4. MUHOKAMA

4.1. Faunaning qashshoqlashuviga sabab bo'luvchi omillar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston faunasining qashshoqlashuviga bir qator omillar ta'sir ko'rsatmoqda. Asosiy sabablar quyidagilardan iborat:

Антropоген омиллар: Аholining o'sishi va urbanizatsiya jarayonlari hayvonlarning tabiiy yashash joylarini keskin qisqartirdi. Sug'orma dehqonchilik uchun Mirzacho'l, Jizzax, Qarshi va Surxon-Sherobod cho'llarining o'zlashtirilishi cho'l hayvonlarining populyatsiyasini yo'qotdi. Turon yo'lbarsining yo'qolishida insonning bevosita aralashuvi hal qiluvchi rol o'ynadi - 1883-yilda Turkiston harbiy okrugi tomonidan yo'lbarslarni yo'q qilish bo'yicha maxsus buyruq berilgan.

Brakonyerlik (noqonuniy ovchilik): Ko'plab hayvonlar qadrlil mo'ynalari, shoxlari va go'shtlari uchun noqonuniy ovlanadi. Jayronlar go'shti va shoxi uchun, manul mushugi mo'ynasi uchun, Buxoro bug'usi shoxi uchun ovlanmoqda. Bu omil ko'plab turlarning soni keskin kamayishiga olib keldi.

Iqlim o'zgarishi: Global iqlim o'zgarishi hayvonlarning yashash sharoitlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, Orol dengizi ekologik fojiasi mintaqadagi ko'plab suv hayvonlari va qushlari uchun halokatli oqibatlarga olib keldi. Orol sulaymon balig'ining yo'qolishi bevosita dengizning qurishi bilan bog'liq.

Kasalliklar: 2010-2015 yillar oralig'ida faqat Qozog'istonda 132 ming sayg'oq gemarogik septikemiya (pasterelleza) kasalligidan halok bo'ldi. Bu O'zbekiston qo'shni hududlarida ham sayg'oq populyatsiyasiga ta'sir ko'rsatdi.

Ovqat zanjirining buzilishi: Yirik yirtqichlarning yo'qolishi (Turon yo'lbarisi, gepard) ekotizimda muvozanat buzilishiga olib keldi. Natijada ba'zi herbivore hayvonlarning sonining haddan tashqari ko'payishi yoki, aksincha, ovqat ta'minotining yo'qolishi tufayli boshqa turlarning kamayishi kuzatilmoqda.

4.2. Xalqaro kontekstda muammo

BMTning 2024-yilgi hisobotiga ko'ra, global miqyosda har besh ko'chib yuruvchi yovvoyi tabiat turlaridan biri yo'qolib ketish xavfi ostida. Konvensiya ro'yxatiga kiritilgan turlarning 44 foizi kamayib borayotgani va 22 foizi yo'qolib ketish xavfi ostida ekanligi aniqlangan. O'zbekiston ham bu global muammoning bir qismi hisoblanadi.

Xalqaro tabiatni muhofaza qilish ittifoqi (IUCN) ma'lumotlariga ko'ra, global miqyosda 1 milliondan ortiq hayvon turi yo'qolib ketish xavfi ostida. O'zbekistonning 206 hayvon turi Qizil kitobga kiritilganligi va bu raqamning ortayotganligi global tendentsiyalarga mos keladi.

4.3. Muhofaza choralari va istiqbollari

O'zbekistonda fauna turlarini saqlash va qayta tiklash bo'yicha bir qator choralar amalga oshirilmoqda:

Buxoro viloyatidagi "Jayron" ekomarkazi Buxoro bug'usi, jayron, morxo'r va qulon kabi turlarni ko'paytirish ishlari olib bormoqda. 2017-yilga kelib Buxoro bug'ularining soni 400 boshdan 2700 boshga ko'paydi, bu muhofaza choralarining samaradorligini ko'rsatadi.

Mamlakatda 10dan ortiq davlat qo'riqxonalari, milliy bog'lar va buyurtmaxonalar faoliyat yuritmoqda. Nurota qo'riqxonasi Seversov qo'yini, Zarafshon qo'riqxonasi Buxoro bug'usini saqlash bo'yicha muhim ishlarni amalga oshirmoqda.

2023-yilda Qizil kitobga kiritilgan o'simliklar va hayvonlarga zarar yetkazganlik uchun jarimalar 5-10 barobarga oshirildi. Yo'qolib ketayotgan turlarni nobud qilish uchun 10 BHM (3,4 million so'm) jarima belgilandi.

Biroq, mavjud choralar faunaning keyingi qashshoqlashuvini to'xtatish uchun yetarli emas. Muhofaza choralarini kuchaytirish, jamoatchilik ongini oshirish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish zarur.

5. XULOSA

Tadqiqot natijalari O'zbekiston faunasining so'nggi o'n yilliklar davomida keskin qashshoqlashayotganini tasdiqlaydi. Qizil kitobga kiritilgan turlar soni 1984-yilgi 63 turdan 2019-yilda 206 turga ko'tarildi, bu biologik xilma-xillikning tobora kamayib borayotganidan dalolat beradi.

Turon yo'lbarasi, gepard, turkman quloni va Orol sulaymon balig'i kabi muhim turlar butunlay yo'q bo'lib ketdi. Hozirda jayron (200 bosh), sirtlon (10 tadan kam), Buxoro bug'usi (850-2700 bosh) va boshqa ko'plab turlar jiddiy yo'qolib ketish xavfi ostida.

Faunaning qashshoqlashuviga asosiy sabab antropogen omillar, xususan, yashash joylarining yo'qolishi, noqonuniy ovchilik va iqlim o'zgarishi hisoblanadi. Global darajada har besh ko'chib yuruvchi turdan biri yo'qolib ketish xavfi ostida bo'lib, O'zbekiston ham bu tendentsiyadan chetda emas.

Tavsiyalar:

1. Qo'riqxonalar va milliy bog'lar tizimini kengaytirish va ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash.
2. Brakonyerlikka qarshi kurashni kuchaytirish va monitoring tizimini takomillashtirish.
3. Fauna turlarini sun'iy sharoitlarda ko'paytirish dasturlarini rivojlantirish.
4. Aholining ekologik madaniyatini oshirish va yoshlar o'rtasida tabiatni muhofaza qilish targ'ibotini kuchaytirish.
5. Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish va tajriba almashish.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Qizil kitobi: Noyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan o'simlik va hayvonlar turlari. 5-nashr. - Toshkent, 2019.
2. O'zbekiston Respublikasining "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonuni. - Toshkent, 2023.
3. BMT Atrof-muhit dasturi. Ko'chib yuruvchi hayvonlar bo'yicha hisobot. - Samarqand, 2024.

4. Omirzakov R.A. Kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan hayvon turlarini muhofaza qilishni huquqiy tartibga solish // Xalqaro ilmiy-texnik anjuman. - Andijon, 2024. - B. 127-131.

5. IUCN Red List of Threatened Species. Version 2024-1. - <https://www.iucnredlist.org>

6. World Wildlife Fund. Living Planet Report 2022. - WWF International, 2022.

7. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi rasmiy sayti. - <https://www.uznature.uz>